

Воловенко І. В. Ограничения лингвистической возможности возникновения новых лексических единиц и факторы системной закономерности словообразования.

В статье проанализированы системные закономерности словообразования, нормы словообразования и внутриязыковые факторы, которые препятствуют образованию новых слов, а именно: семантические, формальные и стилистические ограничения; указано на морфологические особенности этих ограничений и условия, при которых они возникают. Продемонстрированы возможности языковой системы, нормы словообразования и узуса.

Ключевые слова: словообразование, норма языка, узус, семантические ограничения, формальные ограничения, стилистические ограничения, морфемный шов.

Volovenko I. V. Limitations of the linguistic possibilities to appearance new words and factors of the system regularities of word creation.

The article deals with an analysis of semantic regularities of word formation, rules of word formation and inside factors that limit creation of derivative words, namely: semantic, formal and stylistic limitations. Morphological features of these limitations and condition they caused by have been indicated. The semantic limitation consists in the fact that along with the words that are used in daily practice there are "potential words" in every language, what do not exist, but could be a historical accident. The slight limitation is caused by morphological factors, particularly processes of contractions, overlay and interficsation can accompany the creation of new word. The stylistic limitation is caused by foundation and world formation formant. The possibilities of language system, features of the language system, features of the world creative norm and Usage have been demonstrated in the article.

Keywords: word creation language norm, Usage, semantic limitations, slight limitation, stylistic limitation, morphemic suture.

О. І. Леута

**Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

СИНСЕМАНТІЯ ЯК ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНЕ ЯВИЩЕ В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено розгляду проблеми ослаблення значення у семантиці лексем та особливостям їх функціонування. З'ясовано мовну природу синсемантії як лексико-семантичного та граматичного явища, проведено класифікацію синсемантичних слів, виявлено типові випадки редукування значень. Особливу увагу звернено на ослаблення семантики дієслів української мови.

Ключові слова: автосемантія, валентність, релятивність, семантика, синсемантія, синсемантичні дієслова, суб'єкт.

Учення про автосемантію і синсемантію мовних одиниць було започатковане ще працями Аристотеля, а особливо інтенсивно його стали розробляти на початку ХХ ст. Е. Гуссерль, А. Марті. Останній, зокрема, намагався здійснити не тільки поділ слів окремих частин мови на автосемантичні і синсемантичні, а й навіть речень. Поняття синсемантії (а відповідно і автосемантії) застосовували до морфологічної структури слова

(Є. Курилович), а також при поділі частин мови на повнозначні та неповнозначні (О. Ісаченко), що, за переконаннями багатьох учених, є непереконливим [1, с. 63].

Метою статті є висвітлення процесів зміщення в семантиці лексичних одиниць, зокрема нівеляція значення, що спричиняє порушення їх граматичної природи та дистрибутивних характеристик.

В українському мовознавстві необхідність виокремлення і визначення слів з ослабленою семантикою постала у процесі опису простого речення і була кваліфікована як складний випадок синтаксичного аналізу. Розглядові таких складних випадків синтаксичного аналізу присвячений навчально-методичний посібник Н. Іваницької [3].

Найчастіше синсемантию розуміють як здатність мовної одиниці виражати значення лише в поєднанні з іншими мовними одиницями (словами чи реченнями), на тлі контексту чи ситуації. Слід зауважити, що термін “синсемантия” використовують для позначення лексико-граматичного явища, а “синсемантичність” – для позначення властивості смислової структури слова. На противагу синсемантії, автосемантия – це здатність мовної одиниці виражати значення незалежно від інших лексичних одиниць, контексту чи можливості висловлення (речення) виражати значення незалежно від інших синтаксичних конструкцій.

Автосемантия та синсемантия є диференційними ознаками значеннєвої структури мовних одиниць, але вони мають реалізацію на семантичному, морфологічному та синтаксичному рівнях, тобто мовна природа синсемантиї та автосемантиї – тривимірна.

Явище синсемантиї у сфері лексичних одиниць зумовлене переважно трьома факторами:

- 1) детермінованістю екстралінгвальними умовами (ситуацією);
- 2) залежністю від контексту попереднього чи наступного, тобто від мовних одиниць, які перебувають поза межами речення, до складу якого входить синсемантичне слово;
- 3) залежністю від слова чи підрядного речення, які сполучаються з цією синсемантичною одиницею [1, с. 64].

Відповідно до цих факторів розрізняють *ситуативну*, *контекстуальну* та *валентну* синсемантию.

При ситуативній синсемантиї мовна одиниця набуває конкретного значення лише з урахуванням екстралінгвальних умов. Найчастіше це явище характерне при використанні у висловленні власних імен. Наприклад: *З ранку до вечора **Кравчина** в роботі* (Довженко).

Власний іменник не має загальної предметної віднесеності, він містить лише певну вказівку на особу, яку можна ідентифікувати тільки в позамовній дійсності.

Соломія сиділа неподалік від *Оксани* (Цюпа). Власні імена набувають конкретної віднесеності до денотата лише в позамовній ситуації, адже такі імена може мати велика кількість осіб. Власні назви втрачають свою синсемантичність у випадку закріплення у свідомості суб'єкта образу особи, про яку йдеться. Наприклад: *Чудовий піаніст Лисенко надзвичайно тонко й художньо передавав твори Шумана, Шопена, Ліста* (Дяченко).

Мовець чітко ідентифікує віднесеність власних назв до конкретних осіб, але це суто індивідуальне тлумачення у свідомості мовця. Поза цією конкретною свідомістю мовця власні імена залишаються синсемантичними. Така ситуаційна (екстралінгвальна) синсемантика може бути об'єктом психолінгвістичних досліджень. Синсемантична природа власних імен характерна для мови загалом, тобто ця властивість є універсальною.

Контекстуальна синсемантична одиниця (анафоричного чи корелятивного характеру) розкриває своє значення з урахуванням попереднього чи наступного контекстів. Носіями екстралінгвальної синсемантики є особові та вказівні займенники, значення яких також розкривається в конкретній ситуації. Наприклад: *Я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице* (Коцюбинський).

Займенники в реченні виконують лише заміщувально-вказівні або дейктичні функції: *я* позначає мовця, а *воно* (на нього) – предмет, який перебуває поза комунікативною ситуацією, але є важливим для мовця в об'єктивній дійсності. Займенники за своєю семіологічною сутністю є синсемантичними. Їм властивий саме екстралінгвальний різновид синсемантики, а також контекстуальний, які частково накладаються один на одного, зумовлюють конкретне тлумачення займенника як мовного знака. Вказівні займенники (*цей, той, такий*) мають досить високий ступінь абстрагування від конкретного денотата.

Займенники в контексті можуть виконувати анафоричну функцію, тому контекстуальний різновид синсемантики інколи називають анафоричним. Наприклад:

*Хто тебе любов'ю обікраде,
Хто твої турботи обмине,
Хай того земне тяжіння зрадить
І з прокляттям безвість проковтне!* (Симоненко).

Контекстуальна синсемантика може мати також корелятивний характер, адже значення мовної одиниці часто стає зрозумілим у співвіднесенні з наступним контекстом, особливо це явище яскраво простежується у складнопідрядних реченнях: *Я той, що греблі рве...* (Леся Українка).

Значення вказівного займенника розкривається тільки у співвіднесенні з підрядною частиною, тому в структурі головної частини речення він виконує роль співвідносного слова.

Контекстуальна синсемантика притаманна також модальним словам, хоча їх значення має екстралінгвальну природу, адже раціональність оцінки, емоційність значення, модальне значення упевненості/непевненості висловленого має конкретне позамовне джерело – суб'єкта мовлення. Звичайно тлумачення в контексті значення таких мовних одиниць відбувається безвідносно до мовця – джерела думки.

*Ти мене, кохана, проведи до поля,
я піду і, **може**, більше не прийду (Рильський).*

Доцільність висловленого сумніву стає зрозумілою з контексту.

Валентна синсемантика передбачає реалізацію значення мовної одиниці тільки в сполученні із залежним словом (чи підрядною частиною речення). Вона характерна лише для дієслів з послабленою семантикою, адже їхнє значення розкривається не суто в контексті, а в певній синтаксичній конструкції (структурі), яка має чіткі семантико-синтаксичні характеристики: певне узагальнене значення дієслівної одиниці, конкретний різновид облігаторного зв'язку, чітку семантику залежного компонента, певні граматичні форми компонентів. Такий різновид синсемантики пов'язаний з унікальною властивістю дієслова – здатністю бути організаційним центром висловлення. Дієслово навіть з послабленою семантикою цю властивість не втрачає.

Значення синсемантичного дієслова набуває конкретного прочитання лише через поєднання з ним у тексті слів. Наприклад, порівняємо значення синсемантичного дієслова *споруджувати* в реченнях: *Церкву споруджують за кошти меценатів* та *Позавчора возилась, споруджуючи собі відповідне до літньої погоди **убрання*** (Леся Українка) та *З цим листом споруджаю до Вас невеличку **посилку*** (Панас Мирний): дієслово фактично функціонує в ідентичній синтаксичній структурі у трьох реченнях і своєю валентністю зумовлює наявність об'єкта у формі знахідного відмінка, проте має три різних значення: у першому реченні – у значенні “щось побудувати”, у другому – “виготовляти що-небудь ручним способом”, а в третьому – “що-небудь збирати, налаштовувати”. Тож, семантика дієслова стає зрозумілою у зв'язку з семантикою об'єкта: у першому реченні – це будівля, у другому – одяг, у третьому – предмет, який пересилають поштою. Це синсемантичне дієслово може мати й інші значення (у розмовній мові): значення “приготувати їжу”: *спорудити обід*; значення “зробити зачіску”: *спорудити зачіску* тощо.

Валентна синсемантика є найцікавішою хоча б з огляду на те, що вона є унікальною властивістю кожної мови (на відміну від двох попередніх різновидів, які є універсальними).

Комунікативна неповнота властива дієсловам з обов'язковою сполучуваністю, тобто ці лексичні одиниці “належать до класу слів відкритої семантики, тобто слів, які мають релятивне значення” [2, с. 40].

Дефініції “слова з релятивним значенням”, “слова відносної семантики”, “інформативно недостатні слова”, “комунікативно неповні лексеми”, “слова відкритої семантики” лежать в одній площині дослідження і позначають однакові лексичні одиниці, але з різних поглядів (комунікативного, лексико-граматичного, семантичного). З іншого погляду ці слова можуть бути визначені як інтенційні, незамкнені, неповні тощо [4, с. 5].

Уперше починає виокремлювати дієслова з так званою широкою поняттєвою основою Г. Уфімцева [5, с. 144–145]. Вона зазначає, що такі дієслова часто називають службовими, допоміжними, десемантизованими, й окреслює коло таких семантично дефективних дієслівних лексем (наприклад: *бути, йти, закінчувати, робити* тощо). Хоч усі ці лексеми належать до релятивних, проте їх починають виділяти в окремий клас за тільки їм властивими ознаками. Такі дієслова, хоч і мають широке значення, проте не становлять особливого типу (як багатозначність та однозначність), а виявляють властивість, зумовлену широкою сферою їх уживання, функціонування. Значення, яке містить максимальний ступінь узагальнення, виявляється у чистому вигляді лише в умовах ізоляції слова з мовлення й отримує відповідне судження та конкретизацію у вживанні цього слова в мовленні. При цьому інтерпретація широкого значення можлива лише в найзагальніших формах і ніколи не може бути тотожною визначенню його конкретизованого варіанта в кожному окремому випадку функціонування цього слова. Зрозуміло, що конкретизація такого значення відбувається у зв'язках з необхідними залежними словоформами, тобто дієслова з широкою поняттєвою основою, хоч і є релятивними, проте уже вирізняються з усього їх масиву.

Близькими до терміна Г. Уфімцевої є дефініції “десемантизовані дієслова” та “делексикалізовані” слова (Н. Потапова, Є. Скоблікова). Термінологічне визначення “десемантизовані” дієслова базоване на визначальній ознаці процесу – десемантизації, за якого дієслова послаблюють семантику. Процес десемантизації дієслів пов'язується з частковою втратою ними як лексичних, так і граматичних ознак. З погляду синтаксичного функціонування такі дієслівні одиниці називають неповнозначними, дієсловами-зв'язками, допоміжними, напівповнозначними, службовими напівповнозначними (Г. Золотова, О. Смирницький).

Проблема термінологічного визначення та кваліфікації одиниць з послабленою семантикою є актуальною для сучасного мовознавства, а її вирішення – принципово важливе для всебічного і ґрунтовного дослідження лексики. Про нагальну необхідність розв'язання цього питання свідчить хоча б той факт, що в науковій мовознавчій літературі вживається понад десяток дефініцій, які стосуються аналізованих мовних одиниць.

Вибір того чи того терміна насамперед зумовлений аспектом вивчення слів, позицією науковця, різними критеріями відбору цих одиниць, складністю їх семіотичної структури та багатьма іншими чинниками лінгвістичних пошуків.

Аналіз, усвідомлення та вирішення проблеми термінологічного визначення слів з послабленою семантикою дозволить зробити певні висновки й узагальнення, які сприятимуть виробленню власної позиції не лише щодо термінологічної ідентифікації обраної лексики, а й виявлення її статусу в лексичній і граматичній системах української мови.

Л і т е р а т у р а :

1. *Гулыга Е. В.* Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке / Е. В. Гулыга. – М. : Высшая школа, 1971. – 208 с.
2. *Дорофеева Т. М.* Синтаксическая сочетаемость русского глагола / Татьяна Михайловна Дорофеева. – М. : Наука, 1986. – 105 с.
3. *Іваницька Н. Л.* Синтаксис простого речення. Складні випадки аналізу / Н. Л. Іваницька. – Київ : Вища школа, 1989. – 63 с.
4. *Іваницька Н. Б.* Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н. Б. Іваницька. – К., 2000. – 20 с.
5. *Уфимцева А. А.* Типы словесных знаков / Анна Анфилофьевна Уфимцева. – М. : Наука, 1974. – 206 с.

R e f e r e n c e s :

1. *Gulyga E. V.* Teoriya sloznpodchinennogo predlozheniya v sovremennom nemetskom yazyke [Theory of a complex subordinate sentence in modern German language] / E. V. Gulyga. – M. : Vysshaya shkola, 1971. – 208 s.
2. *Dorofeyeva T. M.* Sintaksicheskaya sochetayemost russkogo glagola [Syntactic compatibility of the Russian verb] / Tatyana Mikhaylovna Dorofeyeva. – M. : Nauka, 1986. – 105 s.
3. *Ivanytska N. L.* Syntaksys prostogo rechennya. Skladni vypadky analizu [The syntax of a simple sentence. Complex cases analysis] / N. L. Ivanytska. – K. : Vyshcha shkola, 1989. – 63 s.
4. *Ivanytska N. B.* Funktsionalno-semantychni parametry absolutyvnykh diyesliv ukrayinskoyi movy [Functional-semantic parameters of absolutiv verbs of the Ukrainian language] : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk. : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н. Б. Іваницька. – К., 2000. – 20 с.

spets. 10.02.01 “Ukrayinska mova” / N. B. Ivanytska. – K., 2000. – 20 s.

5. *Ufimtseva A. A. Tipy slovesnykh znakov [Types of verbal signs] / Anna Anfilofyevna Ufimtseva. – M. : Nauka, 1974. – 206 s.*

Леута А. И. Синсемантия как лексико-грамматическое явление в системе украинского языка.

Статья посвящена рассмотрению проблемы ослабления значения в семантике лексем и особенностям их функционирования. Выяснена языковая природа синсемантии как лексико-семантического и грамматического явления, представлена классификация синсемантических слов, выявлены типичные случаи редукации значений. Особое внимание акцентировано на ослаблении семантики глаголов украинского языка.

Ключевые слова: автосемантия, валентность, релятивность, семантика, синсемантия, синсемантические глаголы, субъект.

Leuta O. I. Synsemantic as a lexico-grammatical phenomenon in the Ukrainian language.

The article deals with the problem of meaning weakening of lexical item semantics and peculiarities of their functioning. The language nature of synsemantics as lexico-semantic and grammar phenomena has been clarified, the sinsemantic words have been classified, the typical cases of meaning reduction have been revealed. Particular attention is drawn to the weakening of the semantics of verbs. The nature of sinsemantic, which is still deeply studied in local Linguistics, has a complex implementation and can be caused by both lingual and extralingual factors of context situation. Often the semantics weakening is observed in the system of verbs, in which it makes the original acquisition and grammatical features. The verb with reduced meaning acquires the ability to widely use as a grammatical unit that is in an expression of the basic categories.

Keywords: avto semantics, valency, relativity, semantics, synsemantics, sinsemantic verbs, the subject.